

ՀԱՊՈՒՅՆ ՍԻՄՎՈԼՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Հայկական հարսանեկան ծեսի կարևորագույն արարողակարգերից մեկը եղել է հինադրեքը, որը նախորդել է պսակի գիշերին. հինայել են հարսի մազերը և ձեռքերը, փեսայի ճկույթը. «Կիլիկիայում ուրբաթ օրվանից զիլ հնչել են թմբուկն ու զուռնան՝ մասնակցելով ամեն տեսակի ծիսական արարողություններին: Շաբաթ օրը կնքաբաբը (կնքահայրը) հարսնացուին շուքով իր տունն է տարել՝ լոգանքի, որի ընթացքում կանայք ու աղջիկները երգեր են երգել: Ապա թմբուկի ու զուռնայի նվագակցությամբ հարսնացուին կնքահոր տնից բերել են իր հոր տունը՝ **հինա** դնելու... հարսի ձեռքի հինայից տարել են փեսայի տուն՝ փեսայի, քալորի և ազաբ տղաների ճկույթները **հինաելու...**»¹: Հայոց աշխարհի տարբեր պատմական վայրերի հինայման ծիսակարգի նկարագրությունների կարելի է հանդիպել մեր ազգագրական աղբյուրներում (Ջավախք², Գողթն³, Վան⁴, Ագուլիս⁵, Հին Նախիջևան⁶, Աղձնիք⁷, Մուշ⁸, Բալու⁹, Նոր Նախիջևան¹⁰ ևն):

Հինադրեքը հնագույն ծեսերի մնացորդ է՝ նվիրված **երիտասարդ տղաներին և աղջիկներին**, որոնք, գունագարդելով իրենց մազերը, ձեռքերն ու

¹ **Սվազյան Վ.**, Կիլիկիա, Արևմտահայոց բանավոր ավանդություն, Երևան, «Գիտություն», 1994, էջ 125-139:

² «Ազգագրական հանդէս», I գ., Շուշի, 1895, էջ 251:

³ «Ազգագրական հանդէս», XII գ., Թիֆլիս, 1904, էջ 125-126:

⁴ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», 1 հ., Երևան, «Գիտություն», 1970, էջ 164, «Ազգագրական հանդէս», XX գ., Թիֆլիս, 1910, էջ 215:

⁵ «Ազգագրական հանդէս», VII և VIII գ., Թիֆլիս, 1901, էջ 158:

⁶ «Ազգագրական հանդէս», XII գ., Թիֆլիս, 1904, էջ 13:

⁷ **Նահապետյան Ռ.**, Աղձնիքահայերի հարսանեկան շարքի ավանդական որոշ սովորույթների և ծեսերի մասին, Էջմիածին, 2005, էջ 71:

⁸ «Ազգագրական հանդէս», XXVI գ., Թիֆլիս, 1916, էջ 163-164:

⁹ **Ալահայտոյեան Պ.**, Բալուի (և տարածաշրջանի) երաժշտական ազգագրական հաւաքածոյ, Գալիֆորնիա, 2009, էջ 43-44:

¹⁰ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», 16 հ., 1984, էջ 125:

մարմինը, խորհրդանշում էին **երիտասարդ կանքը, սեռական կապերն ու պտղաբերությունը**¹¹: Հր. Աճառյանը **հինայ** բառի ծագումն արաբական է համարում՝ հոռոճ, որից էլ կազմված են հինայմոն, հինամոն, հինադրեք, հինադրոնք, հինայտուք, հինահուն և այլ բառեր, որոնք էլ, ըստ էության, հարսանեկան այդ ծեսի անվանման բարբառային տարբերակներն են¹²: Ստ. Մալխասյանցը հայտնում է. «Հինայ – *Lawsonia inermis*, *Alcanna*, որով Արևելքում պարսիկ կանայք ներկում են իրենց մազերն ու եղունգները, ինչպես նաև պարսիկ տղամարդիկ իրենց մորուքները»¹³:

Հինան՝ որպես մարմինը զարդարելու արվեստ, անհիշելի ժամանակներից տարածված է եղել Հին Արևելքում: Հինայով զարդարվեստը կոչվում է «մեհենդի» (*Mehendi*), որի մասին հիշատակումներ կան դեռևս հնդկական վեդաներում (մ.թ.ա. II հազարամյակ), և այն սերտորեն կապված է ամուսնության ծեսի հետ: Ինչպես հնդկուհիները, այնպես էլ Արևելքի այլ երկրների կանայք (պարսկուհիներ, արաբուհիներ) առ այսօր հինադրեքը հարսանիքի անբաժան մասն են համարում: Արևելքի զարդարվեստին բնորոշ ճոխությամբ կանայք իրենց ձեռքերը (դաստակի արտաքին կողմը՝ մինչև արմուկները, ինչպես և ամբողջ ափը) և ոտնաթաթերն առատորեն պատկերազարդում են:

Եթե XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին մեր ազգագրագետներին և բանահավաքներին դեռևս հաջողվել էր գրանցել հինադրեքի ծեսի նկարագիրը, ինչպես և գրի առնել այդ արարողակարգին վերաբերող երգեր և պարերգեր, ապա մեր օրերում հարսանեկան հինայման ծիսակարգն իսպառ մոռացության է մատնվել: Գուցե դա՞ է պատճառը, որ և՛ բանահավաքները, և՛ լեզվաբանները համարում են, որ հինայման ծեսը հայերը ժառանգել են հին պարսիկներից և արաբներից¹⁴: Սակայն մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ հինադրեքի սովորույթը դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում հին հայերի ծիսական արարողակարգում մեծ կիրառություն է ունեցել:

Պարսկուհիների, արաբուհիների և հնդկուհիների մերօրյա «մեհենդի»

¹¹ Лисициан Ср. Старинные пляски и театрализованные представления армянского народа, т. II, Ереван, 1972, с. 63-70.

¹² Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, 3 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1977, էջ 94:

¹³ Մալխասեանց Ստ., Հայերեն բացատրական բառարան, III հ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1944, էջ 107:

¹⁴ Թումանյան Մ., Հայերենի երգ ու բան, 2 հ., Երևան, «Գիտություն», 1983, էջ 241:

արվեստը լիովին համապատասխանում է Արևելքի՝ պճնանքով լի զարդարվեստի կանոններին, և դժվար թե բազմադարյան պատմություն և կիրառում ունեցող այդ սովորույթը կտրուկ փոփոխությունների ենթարկվեր: Արևելքի կանայք, խիստ ավանդապաշտ լինելով, իրենց դաստակներն ու սրունքները վաղ անցյալում պատկերազարդել են ճիշտ այնպես, ինչպես և մեր օրերում: Եթե հայերը հինա դնելու սովորույթը ժառանգած լինեին նրանցից, ինչպես ներկայացնում են մեր ազգագրագետներն ու լեզվաբանները, ապա, անկասկած, կժառանգեին նաև նրանց հինայմանը բնորոշ պաճուճազարդ ոճը, այլապես կարելի է կարծել, թե հայուհիներն ապաշնորհ են եղել և «ճաշակից զուրկ», քանզի որևէ ազգագրական աղբյուրում չենք հանդիպել վկայություն այն բանի, որ նորահարսի ձեռքերի և սրունքների հինայումը պատկերազարդ է եղել: Բանն այն է, որ հայկական հարսանիքում հինայել են հարսի (փեսայի, հարսանքավորների) միայն մատները, հատկապես **ճկույթը** և **ափի ներսը**՝ բոլի մեջ, բայց ոչ մի դեպքում դաստակի արտաքին կողմը:

Ինքնին պարզ է, որ կյանքի ամենակարևոր իրադարձության համար կատարվող այդ խորհրդավոր ծիսակատարության ժամանակ միայն ճկույթը կամ ափի մեջ հինայելը ներկը խնայելու նպատակ չուներ: Ի՞նչն է պատճառը, որ հայերն այդքան կարևորել են մատները, հատկապես ճկույթը և ձեռքի ափը: Պատասխանը թաքնված է մեր հին հավատքի և այն հնագույն գիտելիքների մեջ, որոնք ժառանգել ենք մեր նախնիներից՝ հին հայերից, Արատտա, Արմանի և Հայասա երկրների բնիկներից, և մատների հինայման «անշան» թվացող այս հանգամանքն իրականում ապացույցն է այն բանի, որ այդ սովորույթը մեզանում կիրառում է ունեցել դեռևս խոր անցյալում:

Ձեռքը՝ որպես մարմնի ամենագործուն մաս, բոլոր ժամանակներում եղել է մարդու ուշադրության կենտրոնում: Ձեռքի մատները, յուրաքանչյուրը խորհրդանշելով մի մոլորակ, համապատասխանել են մարմնի որոշակի մասերի և օրգանների: Այսպես, ճկույթը խորհրդանշում է Փայլածուն (Меркурий, Mercurius), որն Արեգակին ամենամոտ գտնվող մոլորակն է¹⁵: Հռոմեական

¹⁵ Մերկուրին արեգակնային համաստեղության մեջ ամենափոքր մոլորակն է՝ Լուսնից մի քիչ մեծ: Ձեռքի վրա Արեգակի խորհրդանիշը մատնեմատն է, կամ ինչպես ասում են՝ Ապոլլոնի մատը: Փայլածուն հայտնի է եղել շումերներին դեռևս 5000 տարի առաջ, որը նույնացվել է գրի և իմաստության աստված Նաբուի հետ: Բաբելոնյան թագավոր Նաբուգոդոնոսոր II-ը, որի անվան հետ է կապված Իսրայելի ժողովրդի՝ մ.թ.ա 605-562 թթ. գերությունը, երկրպագել է այդ աստծուն (հայերի մոտ՝ Տիրը), և աքքադերենից նրա անունը թարգմանվում էր՝ Նաբու առաջնորդին պահպանի՜ր (Նաբու – քուրդուդի – ուցուր):

դիցաբանության մեջ Մերկուրին (հուն․՝ Հերմես) աստվածների ավետաբերն է, և նրան խորհրդանշող գույնը կարմիրն է: Հռոմեացիներն ու հույները այդ պաշտամունքը փոխառել են Հին Արևելքի ժողովուրդներից, որտեղ այդ կուռքը ի սկզբանե օժտված է եղել «իմաստուն» և «իմաստասեր» մակդիրներով, իսկ նրա խորհրդանիշը «կադուցեյն» է (кадуцей)՝ երկու օձերով փաթաթված և թևերով պսակված ոսկյա մականը¹⁶: Տեղին է հիշել «Պղնձյա օձը»¹⁷. «Եւ ինչպէս Մովսէսն օձը բարձրացրեց անապատում, այնպէս պէտք է մարդի Որդուն բարձրացուիլ. Որ ամեն նորան հաւատացողը չ'կորչի, այլ յաւիտենական կեանքն ունենայ» (Հովհ. III, 14-15): Տարագրությունից ելնելով՝ հրեաները շուրջ յոթ դար եղել են օձապաշտ՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. (Մովսես) մինչև մ.թ.ա. VIII-VII դդ. (Եզեկիա)¹⁸: «Նա (Եզեկիան) վերցրեց բարձրաւանդակները եւ կոտրատեց արձանները եւ քանդեց կուռքի անտառը, եւ փշրեց այն օձի պղինձը, որ Մովսէսը շինել էր, որովհետեւ մինչեւ այն օրերը Իսրայելի որդիքը խունկ էին ծխում նորան, եւ նորա անունը դրաւ Նէեսթան»¹⁹ (Թագավ. Դ., 18,4): Ի դեպ,

¹⁶ Որպես խորհրդանիշ՝ Կադուցեյն օգտագործել են մասոնները և այլ էզոթերիկ ուսմունքների հետևողները: Ադոլֆ Հիտլերը սկաստիկայի նշանի հետ զուգահեռ կիրառել է նաև վերոհիշյալ նշանը: Կադուցեյը հանդիսացել է բժշկության խորհրդանիշ՝ հետագայում ռճավորվելով «օձով փաթաթված գավաթ»-ի (кубок Асклепия): Կադուցեյը, որպես ռճավորված տիեզերական «Կենաց ծառ» պատկերված է մ.թ.ա. III հազարամյակի շումերական արձանագրություններում: Երկու գալարած և փաթաթված այդ օձապատկերները որոշ գիտնականներ նույնացնում են մարդու գենոմայի՝ ԴՆԹ-ի (ДНК) կառուցվածքի հետ:

¹⁷ Երբ իսրայելցի ժողովուրդը բողոքեց Աստծո և Մովսեսի դեմ, Տեղը ժողովրդի վրա կիզող օձեր ուղարկեց, և խայթոցներից «շատ ժողովուրդ մեռա»: Մովսեսի աղաչանքին Աստված պատասխանեց. «Քեզ համար մի կիզող օձ շինիր եւ նորան դիր մի ձողի վերայ, եւ կ'լինի՝ ամեն ով որ կծնուի, թող նորան մտիկ տայ, եւ կ'ապրէ: Եւ Մովսէսը մի պղնձի օձ շինեց, եւ ձողի վերայ դրաւ այն» (Թվոց. 21, 7-9):

¹⁸ Եզեկիա թագավորը (մ.թ.ա 752-698 թթ.) Դավթի տան լավագույն ներկայացուցիչներից էր, որը 29 տարի գահակալեց:

¹⁹ Նէեսթան (Hexagram) եբրայերեն «նեխոշեթ» - պղինձ, «նախաշ» - օձ, հմայախոսք, գուշակություն, «նախուշ» - համառ: Այստեղ հատկանշական է «պղինձ» մետաղի դերը, որն անցյալում թանկարժեք մետաղների շարքում է դասվել: Բոլոր տեսակի մետաղները Իսրայել, ինչպես և Եգիպտոս ներմուծվել են Հայաստանից. «Թարսիսը քո վաճառականներն էր ամեն տեսակ ապրանքի շատութիւնիցը. արծաթով, երկաթով, անագով եւ կապարով անում էին քո առուտուրը: ...Նորանք քեզ հետ մարդկանց հոգիների եւ պղնձի անօթների առուտուր էին անում: Թորգոմայ տունից ձիեր եւ ձիավորներ եւ զորքեր էին բերում» (Եզեկ. XXVII, 12-13): Թարսիս (Фарсис), նաև Թարշիշ՝ քաղաք Կիլիկիայում (Տարսոն):

«օծագավազանը» առ այսօր բարձրագույն եկեղեցական այրերը՝ պատրիարքներն ու կաթողիկոսները, օգտագործում են իբրև «աստվածային իշխանության» խորհրդանիշ:

«Օծերով փաթաթված» գավազանին անդրադառնալը պատահական չէ, քանզի այն, ուղղակիորեն կապված լինելով հայերի հնագույն հավատքի՝ օծապաշտության հետ, կօգնի պարզաբանել ճկույթի դերն ու բացառիկ նշանակությունը հայոց հնագույն ծիսակարգում: Օծը անսպառ իմաստության, պտղաբերության, բնության վերածնման, ինչպես նաև ջրային տարերքի (անձրև) խորհրդանիշ է²⁰: Որպես պտղաբերության խորհրդանիշ՝ «սրբազան Օծ»-ի պաշտամունքին հանդիպում ենք դեռևս մ.թ.ա. 6-4 հազարամյակների կրոնական պատկերներում²¹: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի խեթական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող Հայասա երկրի անվանումը սերում է Հայա շումերա-աքքադական գլխավոր աստծո անունից²²: Հայան՝ նույն ինքը Էնկին, տիեզերական կարգի, պտղաբերության, համաշխարհային քաղցրահամ ջրերի, ստորին և վերին աշխարհների տիրակալն էր, և մեր ազգի – հայ – ինքնանվանումը (самоназвание) ծագում է հենց Հայա աստծո անունից): Իհարկե, այս ամենը չի հակասում Մովսես Խորենացու տեղեկություններին, որ հայ ժողովուրդը կոչվել է Նահապետ Հայկի անունով²³ (Հայկ՝ հսկա, վիթխարի մարդ): Այն հանգամանքը, որ Քերթոդահայրը հայտնում է Հայկի

²⁰ Օծապաշտությունը տարածված է եղել Աֆրիկայի, Ասիայի, Ավստրալիայի, Ամերիկայի ժողովուրդների մոտ (Энциклопедия. Мифы народов мира, 1 т., Москва, 1987, с. 469):

²¹ Հին եգիպտացիները նույնպես եղել են օծապաշտ, և սրբազան օծը՝ Ուրեյը (Ուաջիթ աստվածուհու ռճավորված կրթրայի պատկերը) զարդարել է փարավոնների թագը: Մեքսիկայի հնագույն ժողովուրդը՝ օլմեկները (բառ.՝ «կաուչուկե մարդ»), որոնք շումերների ժամանակակիցներն էին (մ.թ.ա. 4000-3000 տ.), նույնպես օծապաշտ էին: Երեք գլխավոր աստվածներից մեկը Կեցակուատլն էր՝ «փետրավոր (կանաչ) օծը», որն աշխարհի արարիչն էր, մարդկանց և մշակույթ ստեղծողը, իմաստության և գիտության հովանավորը:

²² Ինչպես հին հռոմեացիք յուրացրել են հելլենների ամենադից համաստվածությունը, այնպես էլ աքքադացիներն (բաբել.-ասոր.) ամբողջովին փոխառել են շումերական աստվածների պանթեոնը՝ Էնկի – Հայա, Էնիլ – Բեյ, Ինան – Իշտար, Ութու – Շամաշ ևն:

²³ Հայկը՝ Թորգոմի որդին՝ Նոյ Նահապետի թռռան ծոռը, ծնվել է Ասորեստանում և չճանաչելով Բեյի աստվածությունը՝ ապստամբել է նրա դեմ և գաղթելով դեպի Կյուսիս՝ հաստատվել Վանա ծովի արևմտյան կողմում և եղել է հիմնադիրը հայ ազգի և պետության: Ըստ Միքայել Չամչյանի՝ Հայկ Նահապետը մահացել է մ.թ.ա. 2026 թ. (**Հր. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1946, էջ 31):

հսկա լինելու մասին, ևս մեկ անգամ հաստատում է հնում մեր երկրի վրա լեմուրիացիների և ատլանտների ռասայի գոյության փաստը²⁴։ «Այս Հայկը վայելչակազմ էր, սեզիրան, զանգրահեր, խայտակն ու հաստաբազուկ։ Հսկաների մեջ քաջ ու երևելի հանդիսանալով՝ սա ընդդիմացող էր այն ամենին, որ ձեռք էր բարձրացնում՝ տիրապետելու բոլոր հսկաների, անչափ խելահեղների և ուժեղների մեջ խրոխտանալով՝ ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնատիրության դեմ, երբ մարդկային ցեղը տարածվում էր ամբողջ երկրի լայնության վրա»²⁵։

Դեպի Վանա ծովի ոլորտը սևեռված արևելասեր գիտնականների մեծ ուշադրությունը պայմանավորված է բազմաթիվ բևեռաձև արձանագրությունների և մեհենական անոթների, զենքերի հարուստ պեղածոներով։ Հետաքրքրությունների թվում է նաև ծովի հարավարևելյան կողմում գտնվող Աստվածաշեն գյուղը, որի մոտակայքում նշմարվում են կիկլոպյան Հայկաբերդի ավերակները²⁶։ Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ այդ կողմերի իրադարձությունների ավանդապահը պետք է լիներ Աղթամար ծովի գոհարը՝ կղզին ու աթոռը, որի դիվանատան կամ մայր կոնդակի մեջ հնուց գրված է. «ազդեցութեամբն Աստուծոյ շինեցին [Հայկեանք] զմեծ բլուրն՝ անառիկ բերդ ի յահե թշնամեաց... Եւ յետ նորա [Հայկին] ի զարմիցն՝ մնացին ի բերդն Աստուածաշինայ»²⁷։ Երկու անգամ հիշված բերդը՝ Հայկի անունով կոչված, որի անունով էլ յուրայինները գյուղն անվանեցին Աստվածաշեն, ըստ էության **Աստված** բառի հնագույն պահպանված հիշատակարանն է։ Այստեղից հետևություն, որ հեռավոր անցյալում **Հայկ** և **Աստված** բառերը նույնիմաստ են եղել, և Աստվածաշեն անունը նրա հնամենիության նշանն է։ Ինքնին պարզ է, որ այն քրիստոնեական դարերի արգասիք չէ։

²⁴ Այս մասին բազմիցս գրել են Ե. Բլավատսկայան («Тайная доктрина»), Ն. Ռերիխը («Алтай-Гималай»), Է. Մուլդաշևը («Матрица Жизни на Земле»)։ Աշխարհով մեկ՝ Մեքսիկա, Պերու, Թունիս, Եգիպտոս, Ֆիլիպիններ, Պենսիլվանիա (ԱՄՆ), Ավստրալիա, Իսպանիա, Վրաստան, Ղազախստան և այլն, հնագետները, հնէաբաններն ու մարդաբանները հսկա մարդկանց կմախքներ են հայտնաբերում (3-ից մինչև 7-8 մետր հասակով), որոնք բնակեցրել են Երկիրը 8-10 հազար տարի առաջ։ Ամենահսկա կմախքը՝ 17 մետր, գիտնականները թվարկում են 9.000.000 տ.։

²⁵ **Ուլուբաբյան Բ.**, Մ. Խորենացի. Հայոց պատմություն, Երևան, «Գասպրինտ» տպագրատուն, 2003, Գլուխ Ժ, էջ 89։

²⁶ Ավանդագրույցի համաձայն՝ հենց այստեղ էլ տեղի են ունեցել Հայկի և Բելի կռիվները (ՀԼՀՇՏԲ, 1 հ., Երևան, 1986, էջ 351)։

²⁷ **Ալիշան Ղ.**, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, «Հրազդան» հրատ., էջ 18 (արևելահայերենի փոխադրեց Վ.Գ. Բարսեղյանը)։

Է. Յեռենը գրում է, որ ներկա բեղվիները՝ անապատի քոչվոր արաբները, օձ տեսնելիս սարսափահար բղավում են՝ «haya, haya»²⁸: Կարելի է ենթադրել, որ այն ուղղակի բացականչություն է, ինչպես «հեյ», սակայն մեր երկրի **Արմենիա** անվանումը, որն իսլամական ժողովուրդների մոտ **Էրմանի** «աղավաղված» տարբերակով է, ծագում է ասորերեն Harmana՝ օձ բառից²⁹: Ավելին, աքքադացիները մեր երկիրն անվանել են Ar-matu՝ Արերի երկիր, որտեղ սեպագիր բառը՝ mātū, նշանակում է երկիր (հայերեն՝ մատ - maten): Նույն նշանը շումերները կարդում էին muš (հարթավայր, սուրբ հող): Ուշագրավն այն է, որ այդ muš բառը, բացի «հարթավայր և սրբավայր» նշանակությունից, ունի երկրորդ³⁰ իմաստը՝ օձ³¹: Օձապաշտության «հետքերը» այսօր էլ կարող ենք տեսնել մեր եկեղեցիների սրբապատերի վրա /Պատկերազարդում VI.4, 5/:

Խաչիկ Սամուելյանն այս առիթով գրում է. «Հայերը հավատում են, թե յուրաքանչյուր տուն իր մեջ ունի մի տանտեր, վոր ապրում է կրիայի կամ գորտի, առավելապես ոձի կերպարանքով³²: Ոձերը համարվում են «տան դովլաթ» և վոչ մի հալածանքի չեն յենթարկվում... Ոձեր կան, վոր Մշո աշխարհի պահապաններն են և գյուղացոց վնաս չեն տար»³³: Օձ-վիշապի պաշտամունքի վայրեր են համարում Օշականը (Օշկական), Մուղնին (Մողանունով վիշապի սրբատեղի), Աշտարակը (Աժդահակ-Աշտարակ վիշապաօձերի սրբատեղի), էլ չենք ասում ամբողջ Հայոց աշխարհով մեկ «օձ» ար-

²⁸ Գերմանացի լրագրող Էրիկ Յեռենը 1961 թ. Արևմտյան Բեռլինում հրատարակեց իր «Աստվածաշնչյան բլուրներ» աշխատությունը՝ ամփոփելով բիբլիական երկրների (Ասորեստան, Բաբելոն, Եգիպտոս, Սիրիա, Պաղեստին, Իսրայել ևն) տարածքում կատարած 150-ամյա հնագիտական պեղումների ընթացքում արված հայտնագործությունները [Церен Э., «Библиейские холмы», Москва, «Наука», 1966, с. 310].

²⁹ Реваян А. «Макарац», т. 1, Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014, с. 245.

³⁰ Շումերներն իրենց լեզվում առատորեն օգտագործել են օմնիմ (նույն հնչողությամբ և ուղղագրությամբ, բայց տարբեր իմաստներով), օմոգրաֆ (նույն ուղղագրությամբ, բայց տարբեր հնչողությամբ և նշանակությամբ), օմոֆոն (նույն հնչողությամբ, բայց տարբեր ուղղագրությամբ և իմաստով) բառեր:

³¹ Արդյոք պատահական է, որ սեմական ժողովուրդների մոտ hay (армянин) բառն ունի երկրորդ նշանակություն՝ օձ (արաբ.՝ haiut – արու օձ, haiiat – օձ, որպես տեսակ, սիրատուրեն՝ hewyo – օձ):

³² Ինչպես և օձը, կրիան և գորտը «Սաբազիս»-ի ձեռքի պարտադիր «զարդանախշերից» են:

³³ Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կոլտուրան, Ա. Կ. (Քարե դար), Յերեվան, «Պետհրատարակչություն», 1931, էջ 195:

մատով տասնյակ-հարյուրավոր սրբատեղիներ, բնակավայրեր ևն³⁴։ Մ. Աբեղյանը նշում է. «Ալիշանը առանց աղբյուրը հիշելու, գրում է, թե «Երուանդ անուն օձ կամ վիշապ նշանակե» [**Ալիշան**, Հին հավատք, երես 132], ապա Վահրամ վարդապետից բերում է հետևյալը. «Իսկ ընդէ՞ր որ ապա ասեն՝ տեսեալ ոմանց քաջաց և վիշապոց տաճարս ի լերինս բարձունս և բնակութիւնս... զԱրտա-ւազդ Հայոց թագավոր ի Մասիս, և զԵրուանդ ի գետս և ի մռայլս»³⁵։

Հայոց լեզուն օձապաշտության ժամանակներից եկող երկու կարևոր բառ է պահպանել՝ **որդի** և **ճկույթ**։ Աճառյանը «**որդ**» և «**որթ**» բառերի ստուգաբանումը կատարելիս նշում է նրանց «բնիկ հայ բառ» լինելու հանգամանքը՝ դուրս բերելով հնդեվրոպական նախալեզվի [հնխ] «portiyō, per, por» արմատը (ծնել, ծագ բերել), իմաստավորելով «ծագ, մանուկ, երեխայ, երինջ, ցլիկ, հորթ, զաւակ» բառերով և տասնյակ լեզուներով զուգահեռներ անցկացնելով, այնուամենայնիվ չի՝ մատնանշում ամենագլխավոր և պարզ իմաստը. **որդ**՝ օձի ծագ, փոքր օձ, օձի ժառանգ³⁶։ Բնական է, որ պաշտելով «Օձ»-ին՝ պետք է պաշտեն և ծագին՝ **որդ**-ին, և հայերենում պահպանված **հայորդի**, **որդուցն** կամ **որդեօք**, **արքայորդի**, **կուսորդի** և ընդհանրապես **որդ** արմատով բազմաթիվ այլ ածանցավոր բառեր ապացույցն են այն բանի, որ որդ բառարմատը նույնիմաստ է և՛ օձի, և՛ մարդու սերունդը որակելու համար³⁷։ Ինչ վերաբերում է խաղողի տնկի՝ **որթ** բառին, ապա **որդ**-ի հետ օմոֆոն³⁸ (հնչողությամբ նույն, բայց նշանակությամբ և ուղղագրությամբ տարբեր) լինելը պատահական չէ, իսկ -դ- և -թ- ուղղագրությունը երկու իմաստները տարբերելու համար է («որթ»՝ виноградная лоза, «որդ»՝ червь, сын)։ «Ես եմ ճշմարիտ որթը, եւ իմ Հայրը մշակն է։ Ամեն ճյուղ, որ ինձանում է եւ պտուղ չէ բերում, նա կտրում է նորան. եւ ամեն պտուղ բերողին մաքրում է, որ էլ աւելի պտղաբեր լինի։ ...Ես որթն եմ՝ դուք ճիւղերը...» (Հովհ., XV, 1-6)։

³⁴ Օձ, Օձաբերդ, Օձագեղ, Օձաձոր, Օձաղբյուր, Օձապորտ, Օձասար, Օձաքար, Օձի-գետ, Օձի լեռ, Օձին, Օձտեղ, Օձնա, Օձուն, Օձուտ և այլն [ՀԼՀՇՏԲ, 5 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 2001, էջ 471-475], Վիշապ, Վիշապաբերդ.... [ՀԼՀՇՏԲ, 4 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1998, էջ 805-807]։

³⁵ **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, Ա հ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1966, էջ 140-141։

³⁶ **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, այսուհետև՝ ՀԱԲ, III հ., Երևան, 1977, «Համալսարան» հրատ., էջ 576-580։

³⁷ «Արու զավակ, մանջ» իմաստով հայերենում պահպանվել է «**ուստր**» բառը (հնխ. Sukter «որդի» ձևից) «... յետին գրականութեան մեջ մոռացուած»։ **Աճառյան Հր.**, ՀԱԲ, III հ., Երևան, 1977, էջ 611։

³⁸ Այստեղ «նույնանուն» կամ «համանուն» բառը սխալ կլինի կիրառել։

«Ճկույթի» վերաբերյալ Աճառյանը գրում է, որ այն փոխառյալ է հարավ-կովկասյան լեզուներից՝ լազերենից³⁹ «ծուլու քիթի» (փոքր մատ), ինչպես նաև նշում է հայերենի որոշ բարբառներում պահպանված «**ծուկույթ > ծկույթ**» ձևը⁴⁰։ Զարմանալի է, որ հիշատակելով Մաշտոցը, որի մեջ մատնեմատի հնագույն և ընտիր ձևը «ճկույթամայր»-ն է⁴¹ (ճկույթի մայրը), Աճառյանն այդ արժեքավոր տեղեկությունն անտեսում է։ Մատնեմատին համապատասխանում է Արեգակը և խորհրդանշելով տիեզերական, արարչական կենտրոնը (центр мироздания)՝ առանցքը, իմաստավորում է նաև անձ-էություն՝ Ես-ը (сущность Я)։

Թե ինչու են ամուսնական մատանին կրել մատնեմատին⁴², բացատրություն է տվել դեռևս I-II դդ. նշանավոր հույն պատմագիր Պլուտարքոսը՝ հղելով իր ժամանակակից հռոմեացի պատմիչ (ծագումով հույն) Ապպիանոս Ալեքսանդրացու «Եգիպտոսի մասին» աշխատությունը։ Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ հին եգիպտացիները, մանրամասն ուսումնասիրելով մարդու կազմախոսությունը (анатомия), հայտնաբերել են մի բարակ նյարդ, որը ձգվում է միայն չորրորդ մատից և հասնում է մինչև սիրտը⁴³։ Արդի բժշկության մեջ նյարդաբաններն ու սրտաբանները, անոթները լայնացնելու կամ նեղացնելու նպատակով, կաթետրը տեղադրում են **մատնեմատին**, մինչդեռ սրտամկանի վրա առաջնային ռեֆլեկսոգեն ազդեցություն ունենալու նպատակով կաթետր են անցկացնում դաստակի հինգերորդ մատին՝ **ճկույթին**⁴⁴։

Ինչպես տիեզերքում, այնպես էլ ձեռքի վրա՝ Արեգակի (մատնեմատ) ամենամոտ մոլորակը Մերկուրին է (ճկույթը), և մատնեմատի «ճկույթամայր» հնագույն ձևը հաստատում է **ճկույթի** կարևորությունը։ «Ճկույթ» բառի

³⁹ Լազերենը վրացական ընտանիքին պատկանող լեզու է։

⁴⁰ **Աճառյան Հր.**, ՀԱԲ, III հ., Երևան, 1977, էջ 204-205։

⁴¹ Մաշտոց (փոքր) յորում աանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս, Էջմիածին, 1894, էջ 119։

⁴² Զախ ձեռքի մատնեմատին ամուսնական մատանին կրում են Հայաստանում, Ավստրալիայում, Թուրքիայում, Իտալիայում, Շվեդիայում, Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Ճապոնիայում, ԱՄՆ-ում, Սիրիայում, Իսրայելում, Կորեայում, Մեքսիկայում, Սլովենիայում, Խորվաթիայում։ Աջ ձեռքի մատնեմատին նախընտրում են կրել Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Բելառուսում, Վրաստանում, Նորվեգիայում, Չեխիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Հունաստանում, Հնդկաստանում, Իսպանիայում։

⁴³ Плутарх, Морали. Москва: «Эксмо-Пресс Фолио», 1999, с. 144-145.

⁴⁴ Եթե երրորդ մատը դեպի ներս ծալած, բաց ափը դնենք հարթ մակերեսին և փորձենք շարժել մատները, ապա դա չի հաջողվի միայն **մատնեմատին**։

լազերեն ծագում ունենալու Աճառյանի ստուգաբանումը մեզ համար այնքան էլ ընդունելի չէ, քանզի քիչ հավանական է, որ այդքան կարևոր նշանակություն և իմաստ ունեցող բառի համար հայերը չունենային սեփական՝ հայեցի տարբերակ և յուրացնեին այն հարևան ժողովուրդներից: Այս առումով ուշագրավ է Ա. Ռևազյանի դիտարկումը. վերլուծելով «Էն-Մերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը» շումերական էպոսը⁴⁵ նա մի ուշագրավ տող է առանձնացնում. *čiktanšanakira - čaktanšanagira*⁴⁶ (ճիկտանշանակիրա – ճակտանշանագիրա), որը նշանակում է՝ «ճկույթով գրվածը ճակատագրական է», կամ «ճկույթը ճակատագիր է» («мизинец – палец судьбы»): Համոզված լինելով, որ «որդ» (чербь) և «որդի» (сын) բառերի նմանությունը պատահականություն չէ, դիտարկենք «ճիճու» (чербь) բառը՝ որպես «որդ»-ի հոմանիշ (синоним): Շարժուն, փոքր-ինչ անհանգիստ, ժիր և աշխույժ երեխային բնութագրելու համար մենք օգտագործում ենք «չարաճճի» բառը՝ բնավ նկատի չունենալով այն նշանակությունը, որը տալիս են մեր բացատրական բառարանները. «Չարճճի, չար գազան, ճճիի նման խայթող, վնասող, չարիք գործող»⁴⁷: Այսպես և «ճկույթ» բառում դժվար է նկատել «ճճի կույտ»՝ «ճիճուների խումբ» իմաստը, մինչդեռ տրամաբանական է, որ օձապաշտ հայի զավակը որդին է, իսկ մարդու կենսունակությունն ապահովող ամենակարևոր մասը՝ ձեռքերը (ավելի ստույգ՝ մատները) ճիճուներն են⁴⁸: Այլապես ինչպե՞ս պետք է բացատրել «Սաբազիս»-ի ձեռքի ճկույթից բարձրացող օձը:

Տարբեր ժողովուրդներ իրենց կրոնական և գաղափարական ուսմունքներում ձեռքի և մատների զանազան համադրությունները՝ ժեստերը, վերածել են սիմվոլների՝ հավատալով նրանց հատկացված գերբնական ուժին⁴⁹: Այսպես, քրիստոնեության մեջ Աստծո Աջը (*Decstera Dei* – *Десница Бога*)՝

⁴⁵ «Էն-Մերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը» (*Эн-Меркар и верховный жрец Арат-ты*), կամ ինչպես ասում են՝ «Էն-Մերքարը և Լուգալբանդան» մ.թ.ա. III հազարամյակի շումերական էպոսը, շատ արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում Շումեր և Արատտա երկրների փոխհարաբերությունների մասին:

⁴⁶ **Ревазян А.** “Макарац”, 1 т., Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014, с. 230.

⁴⁷ **Մալխասեանց Սո.**, ՀԲԲ, IV հ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1945, էջ 14:

⁴⁸ Օձապաշտ մարդը, ձեռքի մատները շարժելով, իսկապես նմանություն կգտներ ճիճուների հետ:

⁴⁹ Վառ օրինակ կարող են հանդիսանալ հինդուիզմում «մուդրաների» և դաոսիզմում «Ֆեն Շույ»-ի ուսմունքների մեջ ձեռքերի և մատների տարբեր համադրություններով կիրառվող «սիմվոլ-ժեստերը»:

Արարչական Ձեռք, Աստվածային զորության և իշխանության ցուցիչ, խորհրդանշում է Հիսուսին⁵⁰:

Հովհաննես Մկրտչի անփուտ Աջում, որը պահվում է հատուկ պատրաստված ոսկյա տապանի մեջ (պատրաստվել է Ռուսաստանում XVIII դ.), բացակայում են երկու մատ. **ճկույթը** գտնվում է Ստամբուլի (Կ. Պոլիս) թանգարանում, իսկ **մատնեմատը**՝ Սիեննայի Մայր տաճարում (Իտալիա)⁵¹: Սակայն թուրքերը պնդում են, որ Հ. Մկրտչի Աջն ամբողջությամբ, ինչպես և գանգի մի մասը, գտնվում է Ստամբուլի թանգարանում, մինչդեռ Ղպտի Ս. Մակար վանքի վանականներն էլ համոզված են, որ Աջը պահվում է իրենց մոտ⁵²:

Առաքելական և ուղղափառ եկեղեցիների պատկերագրության (иконография) մեջ «բթի և մատնեմատի» միացությամբ Աջը խորհրդանշում է Քրիստոսի անվանատառերը⁵³: Սակայն այդ պաշտամունքային ժեստի մեջ քրիստոնյաները թաքցրել են նաև մեկ այլ նախաքրիստոնեական խորհրդա-

⁵⁰ Եկեղեցիներում որպես սրբություններ պահպանվում են առաջին քրիստոնյաների՝ առաքյալների և հայրապետների մետաղյա (ոսկյա, արծաթյա) Աջերը: Հայ եկեղեցու համար սրբազան մատուցներ են Լուսավորչի, Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների, Հակոբ Մծբնացու և այլ սրբերի Աջերը (հանրագիտարան, Քրիստոնյա Հայաստան, Երևան, 2002, «Հայկական հանրագիտարան», էջ 74, Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы, Москва, 2005, «Локид-Пресс», с. 127):

⁵¹ Ս. Ղուկաս ավետարանիչը Աջը բերել էր Անտիոք, որի անկումից հետո այն տեղափոխվել էր Քաղկեդոն (X դ.): Հետագայում Հ. Մկրտչի Աջը հայտնվել է Կ. Պոլսում, այնուհետև՝ Ռոդոս (1453 թ.) և Մալթա կղզիներում (1522 թ.), իսկ 1799 թ. մայթիական միաբանությունն այն փոխանցել է ռուսաց կայսր Պողոս I-ին (Павел I): 1919 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության վտանգից դրդված՝ Աջը Ռուսաստանից տեղափոխվել է Շվեդիա, Դանիա, այնուհետև Հարավսլավիա: Ներկայումս Աջը գտնվում է Մոնտենեգրոյի (Черногория) Ցետին վանքում:

⁵² Քրիստոնեական սրբօջախներում պահվող սրբերի մատուցների հետ կապված նման կազմումները քիչ չեն: Միջնադարում յուրաքանչյուր վանք, եկեղեցի, տաճար իր պաշտելի, պահապան և հովանավոր սրբի որևէ մատուց ունենալն անհրաժեշտություն էր համարում, քանի որ սրբերը քիչ էին, իսկ «պահանջարկը» մեծ. մարմնի մասերը ստիպված մասնատում էին: Ֆրանսիացի պատմաբան Լուդովիկ Լալանն իր “Любопытство традиций, обычаев и легенд” (Lalanne Ludovic, “Curiosities des traditions des moeurs et des legendes”, Paris, 1847, Paulin) աշխատության 472-րդ էջում արձանագրել է զավեշտալի փաստ՝ Հովհաննես Մկրտչի մի քանի ձեռք, տամայակ մատներ և !!! 6 գլուխ: Տեղին է հիշել «սուրբ գեղարդների» (копье Христово) 4 տարբերակները՝ Վատիկանում, Վիեննայում, Կրակովում և Էջմիածնում (33 թ. իր հետ Հայաստան է բերել Թադեոս առաքյալը):

⁵³ Լատիններենում՝ չ «խի» և ք «ռո», իսկ հայերենում՝ «ք»-ն:

նիշ՝ Արևը, քանզի Մատենմատը, կամ ինչպես անվանում էին շումերները՝ Անշանը⁵⁴, իսկապես խորհրդանշում է Արև⁵⁵: Այդ նույն Աջը լատինական կերպարվեստում պատկերված է ճկույթն ու մատենմատը ծալած, իսկ մնացած երեք մատները՝ ուղղված:

«Աստվածային Աջ»-ի պաշտամունքը Քրիստոսի ծննդից դեռևս հազարամյակներ առաջ Հին Արևելքում արդեն գոյություն է ունեցել: Այդպիսի «ատեղծվածային» ձեռք է համարվում «Սաբազի» ձեռքը (Sabazios, Сабазий), որի մասին անհրաժեշտ ենք համարում նշել⁵⁶: «Սաբազի» անկապտելի հատկանիշը ձեռքն է. աջ դաստակի ճկույթն ու մատենմատը ծալված են, դաստակը զարդարված է բազմաթիվ տոտեն կենդանիներով (կրիա, մողես, կարիճ, խոյ, ցուլ, բազե), ճկույթից բարձրանում է օձը, մնացած երեք մատները պարզված են, իսկ բուրձը պսակված է «Կոնաձև գեղձով» («Шиховидная железа»)⁵⁷: Հին շումերական կրոնադիցաբանական հավատալիքներում կոնաձև գեղձը պատկերվել է էնկի աստծո ու Անունանկների⁵⁸ աջ ձեռքում: Ինչքա՞ն են հետազայում քրիստոնյաները կարևորել այդ հեթանոս խորհրդանիշը, որ տեղադրել

⁵⁴ Անշան, աննշան՝ առանց «նշանի» (метка, знак):

⁵⁵ Հինդուիզմում բթամատի և մատենմատի միացությամբ ժեստը կոչվում է պրիտիվի՝ մաքրման մուդրա, որը մարմնին նոր ուժ և էներգիա է հաղորդում:

⁵⁶ Սաբազի կուռքը Հունաստանում տարածվել է մ.թ.ա. V դ.՝ նույնացվելով Զևսին, այնուհետև փոխանցվել է Հռոմ և միաձուլվել Յուպիտերի պաշտամունքին: Հելլեններն այդ կուռքը ժառանգել են փոյուզիացիներից, վերջիններս էլ՝ իբրև թե ինչ-որ «քոչվոր ցեղից ?», որոնց մեջ շատ հարգի է եղել ձիաբուծությունը, իսկ սրբազան կենդանին համարվել է օձը:

⁵⁷ Կոնաձև գեղձը՝ Հիպոֆիզը (Hypophysis cerebri), ստորին մակուղեղ, գտնվում է գանգի խոռոչում՝ թուրքական թամբի (турецкое седло) փոսիկում և ուղղակիորեն կապված լինելով գլխուղեղի՝ հիպոթալամուսի հետ՝ կարևոր դեր է խաղում հորմոնային կարգավորման պրոցեսներում (աճ, հասունացում, վերարտադրողականություն): Արտադրում է մելատոնին՝ բնական քնի հորմոն (երիտասարդության հորմոն) և սերատոնին՝ մտավոր աշխատանքի հորմոն: Էզոթերիկ պատկերացումներում կոնաձև գեղձը ֆիզիկական և հոգևոր աշխարհների միջև կապող օղակ է և ըստ էության «երրորդ աչք» է՝ լուսավոր պայծառության (просветление) խորհրդանիշ: Հնդկական հոգևոր ուսմունքներում համապատասխանում է 6-րդ չակրա՝ «Աջնա»-յին: Ֆրանսիացի փիլիսոփա Ռենե Դեկարտը, ինչպես և Լեոնարդո դա Վինչին, կոնաձև գեղձը համարում էին «հոգու բնական վայր» [Салин М.Р., Билич Г.Л., Анатомия человека, 2 т., «Шиховидная железа», Москва, «ГЭОТАР-медиа», 2008, с. 496]:

⁵⁸ Անունակ կամ Աննունակ (a-nuna, a-nuna- ke)՝ «երկնքից իջածները», Ան աստծո պատգամաբերները (посланники):

են... Վատիկանում⁵⁹: Այդ նախաքրիստոնեական Աջը, Հին Արևելքի ժողովուրդների մոտ հազարամյակներ շարունակ պաշտամունքի առարկա հանդիսանալով, անկասկած կարևորվել է, այլապես հույներն ու հռոմեացիները նրա կուռքը չէին կցի իրենց գլխավոր աստված Ջևսին (Յուպիտերին): Սակայն որևէ հին լեզվով հնարավոր չեղավ ստուգաբանել «Սաբազի» անվան նշանակությունը, և նրա ծագումնաբանությունը գիտնականների և լեզվաբանների կողմից մնաց չվերծանված: Ակադեմիկոսներ Իգոր Դյակոնովը⁶⁰ և Նիկողայոս Մառը⁶¹ համարելով, որ հայերը Սաբազիսի կուռքը ժառանգել են թրակացիներից և փոյուգիացիներից, այնուամենայնիվ, սպառիչ պատասխան այն մասին, թե ինչ է նշանակում Sabazis, չեն տալիս, քանզի ո՛չ թրակերենում, ո՛չ էլ փոյուգիերենում այդ բառը բացատրություն չունի: Եվ չէ՛ր էլ կարող ունենալ, որովհետև այն ունի հայկական ծագում, և «Sabazi»⁶²-ն նշանակում է «Սաբացի»՝ սա բացի (բացի ծալած ճկույթից ու մատնեմատից)⁶³: Միայն հայոց լեզվի իմացությամբ կարելի է վերծանել այդ «գաղտնի գիտելիքը», որը խորհրդանշում են թաքնված ճկույթն ու մատնեմատը:

Կարելի է կարծել, որ բուն հինադրեքի թեմայից շեղվելով՝ խորանում ենք ձեռապաշտության և սիմվոլիզմի ոչ պակաս հետաքրքիր ոլորտներ, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում այս հարցի շուրջ մեր բոլոր դիտարկումները ներկայացնել, ապացույց այն իրողության, որ հայերը հինադրեքի սովորույթը չեն ժառանգել հարևան ժողովուրդներից, այլ պահպանել, շարունակել և սերնդեսերունդ են փոխանցել նախաքրիստոնեական ժամանակներից եկած և հայի կենցաղում կարծրացած խորհրդավոր գաղտնածիսությունը:

Մեր նախնիները լավ են ճանաչել Հին աշխարհը, և հաճախ սեփական ձեռքը նրանց համար կողմնացույցի դեր է կատարել: Այդպիսի հնագույն «քար-

⁵⁹ Հսկայական 4-մետրանոց բրոնզե «Կոն» (Шишка, Pinya), V դարից զարդարել է Պետրոսի տաճարը, իսկ 1608 թ. տեղադրվել Բելվեդերյան պալատի բակում՝ գրադարանի դիմաց:

⁶⁰ **Дьяконов И.М.** Хетты, фригийцы, армяне. Переднеазиатский сборник, М.-Л., 1961.

⁶¹ **Март Н.Я.** Бог Сабдазиос у армян, АН, 1911.

⁶² Լատիներենում, ինչպես նաև արդի իտալերենում բառամիջի z (-zz-) տառն ունի արտաբերման բացառապես մեկ եղանակ. անկախ նրանից, ծայնավորով է շրջապատված, թե բաղաձայնով. z [zz] հնչյունն արտասանվում է -g- ով և ոչ -q- տառով (mezzo, grazia, terza, eleganza, imitazione, tenerezza, piazza ևն): Վերջինիս արտաբերումը՝ -s- kam -ss- հնչյունների միջոցով է: Այն իրողությունը, որ հին հույները (հետագայում՝ հին հռոմեացիք) Sabazis բառը «համառորեն» արտասանել են -q- հնչյունով, ունեցել է մեկ նպատակ՝ ամեն կերպ կապել այն Ջևսի (Ζεύς) անվան հետ:

⁶³ **Ревазян А.** Макарац, 1 т., Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014, с. 223-226.

տեղ-ձեռքի» օրինակ գտնվում է Աբ. Ղազար կղզում՝ Մխիթարյան միաբանության պահոցում, որտեղ մեր մատները ներկայացված են զարմանալի անուններով՝ բուրձը՝ *parmag*⁶⁴, ցուցամատը՝ *enki ašt*⁶⁵, միջնամատը՝ *ar*, մատնեմատը՝ *asia* և ճկույթը՝ *sosiošt*: Դնելով մեր ձախ ձեռքը Միջագետքի քարտեզի վրա և նայելով ձեռքի ափին՝ մենք այսօր էլ կարող ենք տեսնել, որ բուրձը մատնանշում է Բուբանիան (նախկինում՝ Խեթական թագավորություն, այժմ՝ Թուրքիայի տարածաշրջան), միջնամատը՝ «Ար» մատը, «Ար»-երի երկիրը (*страна ариев*)⁶⁶, մատնեմատը ուղղված է դեպի Ասիա, իսկ ցուցամատը՝ Էնկի աշտ-ը, ոչ այլ ինչ է, քան «Հայկի նետը»⁶⁷: Ուշագրավ է ճկույթի *sosiošt* (սոսիոստ) անվանումը: Հայերեն երկու արմատից կազմված՝ սոսի և ոստ (ճյուղ), այս բառն ուղղակիորեն կապված է հայերի շրջանում դեռևս քննապաշտության (*пантеизм*) ժամանակներից հայտնի **սոսի**⁶⁸ ծառի պաշտա-

⁶⁴ Փարմագ (*parmag*), կամ ինչպես հին հրեա պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսի (Иосиф Флавий, իսկական անունը՝ Հովսեփ բեն Մուբաֆիա, 37-10 թթ.) «Հրեական հնախոսություններ» աշխատության մեջ Փարգամ կամ Փորգամ անունով հիշատակված է Փոյուգիան (*Фригия*), հետագայում՝ Բուբանիա (*Butania*, *Вифания*): Լինելով Հին աշխարհի արժանահավատ հեղինակներից մեկը՝ իր նկարագրած շատ դեպքերի մասնակից և ականատես է եղել: Ի դեպ, հայերի և Հայաստանի մասին նրա տեղեկություններն առավել ճշմարիտ և հավաստի են, քան հաճախ, միտումնավոր փոփոխված հունա-հռոմեական հակասական տեղեկությունները: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ աշուղական արվեստում ոչ պրոֆեսիոնալ աշուղների մոտ տաղաչափական պարզագույն ձևերն ընդունված է եղել մատներով ցույց տալ՝ կոչելով բարմաղ հեսաբի:

⁶⁵ Դժվար թե Մխիթարյան միաբանները, ցուցամատն անվանելով *enki ašt*, տեղեկություններ են ունեցել այն մասին, որ Էնկին՝ նույն ինքը Հայան, շումերների գլխավոր աստվածներից մեկն է: Շումերների երկրի, ինչպես նաև նրանց աստվածների ու թագավորների մասին գիտնականները խոսեցին միայն 20-րդ դարի սկզբին, երբ ձևավորվեց շումերագիտությունը, և լեզվաբանները կարողացան վերծանել այն սեպագիր արձանագրությունները, որոնք պեղումների ընթացքում հայտնաբերեցին Լեյարդը և նրա օգնական Օրմուզդ Ռասամը (Նինվե քաղաք, 1849 թ., Աշուրբանիպալ արքայի հայտնի գրադարանը, 1852 թ.): Մինչ այդ Հին Արևելքի պատմությունը թաղված էր հազարամյա ավազների խորքում:

⁶⁶ Մեր երկիրը, որը շումերների երկրից գտնվում էր դեպի հյուսիս-արևելք, շումերերեն արձանագրություններում հիշատակվում է *Ar-at-ta* անունով, աքքադ.՝ *Ar-ma-ni*, *Ar-ma-na*, կամ *Ar-matu*: Մ.թ.ա. 15-14 դդ. խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Արմատանա (Արմտան) երկիրը, որը Հայաստ ցեղային միության երկրամասերից մեկն էր, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհն է:

⁶⁷ Աշտ (աշտեայ, աշտե)՝ հեռվից նետելու կարճ նիզակ (**Աճառյան Հր.**, ՀԱԲ, I հ., Երևան, 1971, էջ 221):

⁶⁸ Սոսին (*Чинара*, *Platanus*) սոսագգիների ընտանիքին պատկանող երկարակյաց ծա-

մունքի հետ: Հիշենք հռչակավոր Սոսյաց անտառը⁶⁹, որի մասին հիշատակում էր դեռևս Մովսես Խորենացին: Նրա վկայությամբ անտառը տնկել էր Հայկ Նահապետի որդի Արամանյակը⁷⁰, և Սոսյաց անտառը աշխարհի ամենահին արհեստական անտառներից էր⁷¹: Սոսյաց անտառում տերևների շարժումով և խշռոցով քրմերը գուշակություն էին կատարում, ինչպես նաև կանխատեսում երաշտը, կարկուտը և բնական այլ աղետներ: Այստեղից էլ հայերենում «խշխշոց» բառի նույնիմաստ բառերը՝ սոսավյուն, սոսափյուն, սոսափ, սոսյուն ևն⁷²: Էգեյան ծովի Կոս կղզում պահպանվել է մոտ 2300 տարեկան սոսի, որի բնի շրջանագիծը հասնում է 18 մետրի, իսկ ԼՂ Ասկերանի շրջանի Կարմիր Շուկա (Красный Базар) գյուղում առայսօր կանգուն է աշխարհի երկարակյաց սոսիներից մեկը՝ Տնջրի ծառը⁷³, որը մոտ 2600 տարեկան է: Սակայն, երկարակեցությունից բացի, սոսենու թաթաձև տերևների կառուցվածքը իսկապես հիշեցնում է մարդու ձեռքի ափ⁷⁴: Այդ ձևը նպաստավոր էր, որ քրմերը մարդկային ճակատագրերի գուշակություններ կատարեին:

Վերադառնալով մեր հինադրեքին և ճկույթ մատի **սոսիոստ** (sosiost) անվանը՝ նշենք, որ Վասպուրական և Մուշ-Տարոն աշխարհների ժողովուրդը ծիսակատարությունների ժամանակ օգտագործում էր մի տեսակ կարմրագույն

ների ցեղ է, ապրում էր ավելի քան 2000 տարի: Օգտագործվում է քաղաքների կանաչապատման մեջ: Լայնորեն մշակվում է Երևանի փողոցներում և պուրակներում (Մաշտոցի պողոտա):

⁶⁹ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհում՝ Արմավիր քաղաքի մոտ:

⁷⁰ Ըստ Մ. Չամչյանի՝ Արամենակը (Արամանյակ, Արմենակ, Արմենեկ) հոր մահից հետո նվաճել է Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասերը և իշխել է Ք.ճ.ա. 2020-1980 թթ. (**Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա հ., Երևան, 1942, «Համալսարան», էջ 289):

⁷¹ Ներկայումս Խոսրովի պետական արգելոցը՝ հայտնի նաև Խոսրովի անտառ անունով, հնում անվանվել է Խոսրովակերտ՝ ի պատիվ Խոսրով Բ Կոտակ թագավորի, որի ջանքերի շնորհիվ և հիմնադրվել է անտառը 332-338 թթ.:

⁷² **Սուքիասյան Ա.**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967, «Գիտություն», էջ 582:

⁷³ Տնջրի՝ տունը ջրոդ: 2014 թ. համագյուղացիները նշում էին ծառի 2568 տարին: Ծառի հիմքում գոյացել է մի հսկայական փչակ (բնի մեջ տեղավորվում է ոչխարների մի ամբողջ հոտ), որը սրբատեղի է համարվում. գյուղացիները մոմ են վառում և խունկ ձխում:

⁷⁴ Այսպես, Հին Հռոմում պաշտամունքային ծառ է եղել արմավենին, և, անվանելով այն Palma (Пальма), հռոմեացիները նրա տերևների կառուցվածքը նույնացրել են ձեռքի ափի հետ (իտալ. palma՝ ձեռք, ափ (ладонь)):

քար, որը հինայի պես քում էին ափերին՝ անվանելով այն **սոսրաթ**⁷⁵: Նույն Սոսրաթ անունով գյուղ է եղել Արևմտյան Հայաստանում (Վանի վիլայեթ, Թիմար գավառ), որի բնակիչները 1915 թ. Մեծ եղեռնի ժամանակ բռնի տեղահանվել են, իսկ նրանց մեծ մասը զոհվել է գաղթի ճանապարհին:

Մենք գիտակցում ենք, որ այսօր հնագույն գիտելիքների մի հսկայական շերտ մոռացության է մատնված, իսկ այն ամենը, ինչը մեր բանահավաքների և ազգագրագետների ջանքերի շնորհիվ հաջողվել է փրկել, մեզ է հասել աղճատված և կցկտուր: Հայկական հինադրեքից «շեղումը» դեպի ձեռապաշտության, կենդանապաշտության և բնապաշտության ոլորտներ մենք նպատակային ենք կատարել, որպեսզի առավել խորքից՝ ակունքներին հնարավորինս մոտ լինելով, լուսաբանենք այդ խորհրդավոր ծիսակատարության իմաստն ու այն կարևոր դերն ու նշանակությունը, որը հինադրեքն ունեցել է հայկական հարսանեկան ծեսում: **Հարսանիք – հինադրեք – ափ – ճկույթ – սոսիոստ – Փայլածու – կարմիր** իմաստային կապն ամբողջական դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում ևս մեկ զուգահեռ անցկացնել: Հինդուիզմում ճկույթին համապատասխանում է առաջին չակրան⁷⁶, **Մուլադ-հարան**, որը խորհրդանշում է կյանքի սկզբնավորումը և հանդես է գալիս հողեղեն տարերքով (գույնը՝ **կարմիր**): Այդ չակրան իմաստավորում է մարդու ֆիզիկական և հոգևոր առողջության կայունությունը ու բնորոշում մարմնի սեռական օրգանների հատվածը (նույնպես, ինչպես հայկական՝ արիական տիեզերակարգում Փայլածուն): Այս առումով հետաքրքրական է Ա. Շահնազարյանի «Աշխարհի պատկերի արտահայտումը Մարդու «մարմնի» մասերով» ներկայացված աղյուսակը, որտեղ գլուխը Արեգակն է, իսկ Փայլածուն (Меркурий)՝ առնանդամը (Պատկերազարդում)⁷⁷:

Բոլորովին պատահական չէ, որ հին հնդիկներն իրենց **լինգամները**⁷⁸ Շիվա աստծո սրբազան ատրիբուտը, ներկում էին **խնայով** կամ կարմիր օխրայով:

⁷⁵ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան» (ՀԼԲԲ), Ե հ., Երևան, «Գիտություն», 2008, էջ 379:

⁷⁶ Չակրա (սանսկր. - շրջան, անիվ)՝ հինդուիզմում հոգևոր ուժի և գիտակցության կենտրոն, որը պատասխանատու է մարդու ֆիզիկական, մտավոր և հոգևոր զարգացման համար: Չակրաները թվով յոթն են՝ համապատասխան ծիածանի գույներին, շաբաթվա օրերին և գամմայի յոթ հնչյուններին:

⁷⁷ **Շահնազարյան Ա.**, Է արար, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2011, էջ 43:

⁷⁸ Լինգա, լինգամ՝ ոճավորված առնանդամ, որին նվիրաբերում էին բրինձ, մեղր, հալած

Ամենաուշագրավն այն է, որ «կարմիր» Մուլադիարայի առաջնային դերը (προεκυια) մարմնի վրա կազմում են ափերն ու կրունկները՝ անմեղության, առաքինության և մաքրաբարո վիճակի խորհրդանիշները: Արդյոք պատահական է, որ հայերը հարսանիքից առաջ հինայել են մարմնի հենց այդ հատվածները: Երբ վերլուծում ես այդ ամենը, հանգում ես այն մտքին, որ հազարամյակներ առաջ մարդկությանը տրվել է մեկ ամբողջական գիտելիք, և բոլոր հնագույն քաղաքակրթությունները «սնվել են նույն իմաստության աղբյուրից»:

Ակնհայտ է, որ մեր մատներից ամենախորհրդավորը հանդիսացել է ճկույթը, որի «ճճի կույտ» անվանումն ուղղակիորեն կապված է տոտեմիզմի, իսկ «սոսիոստը»՝ պանթեիզմի դարաշրջանների պաշտամունքային գլխավոր խորհրդանիշների՝ «օծ»-ի և «սոսի»-ի հետ: Այսպիսով, ճկույթը, խորհրդանշելով պտղաբերություն, հնագույն ժողովուրդների նախաքրիստոնեական ծիսական պատկերացումներում համապատասխանել է մարդու վերարտադրողական կենսագործունեությունն ապահովող օրգաններին, հարսանիքին նախորդող օրը, հինայելով ճկույթը, նորապսակներին թույլատրվել է «բացահայտել» այն «գաղտնի գիտելիքը», որը հասու էր միայն կարգվածներին՝ կենակցման սրբազան խորհուրդն իմացողներին:

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴՈՒՄ

Ա. «Մեհենդի»-ի արվեստը (искусство «Мехенди»)

Ժամանակակից մեհենդիի արվեստը Մերձավոր Արևելքում:

Բ. Մովսեսի «Պղնձյա օձը»

1. Պատկերազարդում Աստվածաշնչից, ք. Փրովիդենս (Providens), ԱՄՆ, 1907 թ. (վիմատիպ նկար, литография) <http://thebiblerevival.com/clipart/1907/num21.jpg>.
2. «Պղնձյա օձը», Պյեռ Սյուբլեր, 1727 թ. (դիպլոմային աշխ.), Ֆրանսիա, ք. Նիմ, Կերպարվեստի թանգարան:
3. «Պղնձյա օձի» հուշարձանը Նևո լեռան գագաթին, Հորդանան, հեղ.՝ Ջերգի Ստրելեցկի:
4. «Օձակերպ խաչը» Պլասայի վանքի գմբեթի վրա, Չեխիա, 1144 թ.:
5. «Պղնձյա օձը», Հուլիուս Շնոոֆոն Կարուլսֆելդ (փորագրանկար, փայտ), Դրեզդեն, Գերմանիա, 1848 թ.:

յուղ և ճակնդեղի հյութ: Լինգամները տարբեր չափերի են լինում. ամենահայտնի լինգամը Մաթանգեշվարա տաճարում է՝ 1 մետր տրամագծով և 2,5 մետր բարձրությամբ:

6. Միքելանջելո Բոտնարոտի, Սիբստինյան կապելլայի անկյունային որմնանկար, 1511 թ. , Հռոմ, Վատիկան:

Գ. «Կադուցեյ» գավազանը

«Կադուցեյ» գավազանի տարբերակներ՝ վարդապետի (архимандрит), հայրապետի (архиерей), վանահոր (игумен) ևն:

կայքեր՝

<http://sigils.ru/symbols/x.html>

<http://vorotila.ru/oruzhie-i-voennaya-tehnika/>

<http://kaducey.ru/zhezl-Gezm/>

www.li.ru/interface/pda/

<http://dansic.ru/kadutsey/>

Դ. Աստվածային Աջը

1. Ս. Հովհաննես Մկրտչի Աջը⁷⁹. մասունքը 2001 թ. Էջմիածին է նվիրել Հռոմի պապը:
2. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը, 1657 թ.: Ոսկի, գունավոր քարեր: Դրվագում, ծուլում, քարերի ագուցում (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):
3. Ս. Հակոբ Մծբնացու Աջը, 1709 թ., վարպետ՝ Աբրահամ վարդապետ: Արծաթ, գունավոր քարեր, նռնաքար, ամետիստ, դրվագում, ծուլում, ոսկեգծում, արծնապատում, փորագրություն (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):
4. Благословляющая Десница Божия. Фрагмент иконы «Чудо святого Георгия о змие», XVI в., Россия, Новгород Великий (Աստծո Աջի օրհնությունը, «Օձի մասին Ս. Գևորգի հրաշքը», սրբապատկերի անկյունային հատված, XVI դ., Մեծ Նովգորոդ):
5. Священническое благословение (Քահանայական օրհնություն):

⁷⁹ Հովհաննես Մկրտչի անփուտ Աջում, որը պահվում է հատուկ պատրաստված ոսկյա տապանի մեջ (պատրաստվել է Ռուսաստանում XVIII դ.), բացակայում են երկու մատ. ճկույթը գտնվում է Ստամբուլի թանգարանում, իսկ մատնեմատը՝ Սիեննայի Մայր տաճարում (Իտալիա): Ս. Ղուկաս ավետարանիչը Աջը բերել էր Անտիոք, որի անկումից հետո այն տեղափոխվել էր Քաղկեդոն (X դ.): Այնուհետև Հ. Մկրտչի Աջը հայտնվում է Կ.Պոլսում, Ռոդոս (1453 թ.) և Մալթա կղզիներում (1522 թ.), իսկ 1799 թ. մալթական միաբանությունն այն փոխանցել է ռուսաց կայսր Պողոս I-ին (Павел I): 1919 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության վտանգից դրված՝ Աջը Ռուսաստանից տեղափոխվել է Շվեդիա, Դանիա, այնուհետև Հարավսլավիա: Ներկայումս Աջը գտնվում է Մոնտենեգրոյի (Черногория) Ցետին վանքում: Սակայն թուրքերը պնդում են, որ Հովհաննես Մկրտչի Աջը, ինչպես և գանգի մի մասը, գտնվում է Ստամբուլի թանգարանում: Ղպտի Ս. Մակար վանքի վանականներն էլ համոզված են, որ Աջը պահվում է իրենց մոտ (Lalanne Ludovic, «Curiosités des traditions des moeurs et des légendes», Paris, 1847, Paulin, «Любопытство традиций, обычаев и легенд», с. 472).

Ե. «Sabazis»-ի (Սաբազի) ձեռքը

1. «Sabazios», Բրիտանական թանգարան, Ռոման, I-II դդ.:
2. «Sanctus Σαβάζιος» (Сабазий, сыбучий отец Фракии).
3. «Sabazis», Հնագիտության թանգարան (Իսպանիա, Կարտախենա) [Argueologia Subacuntica, exposicion-galeria-de-piezas]
4. «Կոնաձև գեղծի» («Шиковидная железа») հուշարձան, Վատիկան, I-II դդ.:

Զ. «Չակրաներ»

Степанов Ал. М. Большой эзотерический справочник, Москва, 2009

(<http://www.ezoezo.ru/index.php?view=&q=чакры>)

Է. Մարդու մարմնի մասերը

Շահնազարյան Ա., Է արար, Երևան, 2011, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 43 էջ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Սվազյան Վ.**, Կիլիկիա, Արևմտահայոց բանավոր ավանդություն, Երևան, «Գիտություն», 1994:
2. «Ազգագրական հանդես», I գ., Շուշի, 1895:
3. «Ազգագրական հանդես», XII գ., Թիֆլիս, 1904:
4. «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», 1 հ., Երևան, «Գիտություն», 1970:
5. «Ազգագրական հանդես», VII և VIII գ., Թիֆլիս, 1901:
6. **Նահապետյան Ռ.**, Աղձնիքահայերի հարսանեկան շարքի ավանդական որոշ սովորույթների և ծեսերի մասին, Էջմիածին, 2005:
7. «Ազգագրական հանդես», XXVI գ., Թիֆլիս, 1916:
8. **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, 3 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1977:
9. **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերեն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), 3 հ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1944:
10. **Թումանյան Մ.**, Հայրենի երգ ու բան, 2 հ., Երևան, «Գիտություն», 1983:
11. «Հայկական սովետական հանրագիտարան», 7 հ., Երևան, «Մերկուրի», 1981:
12. «Քրիստոնյա Հայաստան», հանրագիտարան, Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» խմբ., 2002:
13. Աստվածաշունչ, Bible in Armenian Modern (Ararat) Reproduced by Photography from the 1896 edition, UBS Stuttgart, 1989:
14. **Մանասյան Գ.**, Խորհրդանշանների բառարան, Երևան, «Նշանակ» հրատ., 2007:
15. **Ուլուբաբյան Բ.**, Մ. Խորենացի. Հայոց պատմություն, Երևան, «Գասպարինտ» տպագրատուն, 2003:

16. **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1946:
17. **Սամուելյան Խ.**, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Ա հ. (Քարե դար), Յերեվան, «Պետհրատարակչություն», 1931:
18. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (ՀԱՀՇՏԲ), 5 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 2001:
19. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (ՀԱՀՇՏԲ), 4 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1998:
20. **Մալխասեանց Ստ.**, ՀԲԲ, IV հ., Երևան, «Հայպետհրատ», 1945:
21. Մաշտոց (փոքր) յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս, Էջմիածին, 1894:
22. **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, Ա հ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 1966:
23. **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, 1 հ., Երևան, «Համալսարան» հրատ., 1971:
24. ՀՍՀ, 10 հ., «Սոսի» հոդվածը, Երևան, 1984:
25. **Սուքիասյան Ա.**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, «Գիտությունների ակադեմիա» հրատ., 1967:
26. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Ե հ., Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2008:
27. **Աճառյան Հր.**, Հայոց անձնանունների բառարան, Ա հ., Երևան, «Պետհամալսարան» հրատ., 1942:
28. **Շահնազարյան Ա.**, Է արար, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2011:
29. **Лисициан Срб.** Старинные пляски и театрализованные представления армянского народа, II т., Ереван, 1972, изд. «Академия».
30. Советский энциклопедический словарь, Москва, 1980, изд. «Советская энциклопедия».
31. Мифы народов мира, 1 т., Москва, 1987, изд. «Советская энциклопедия».
32. Мифы народов мира, 2 т., Москва, 1988, изд. «Советская энциклопедия».
33. Библийская энциклопедия. Трудъ и издание Архимандрита Никифора, Москва, 1891; Репринтное издание – М., «Терра», 1990.
34. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы, Москва, изд. «Локид-Пресс», 2005.
35. **Церен Эр.** «Библийские холмы». Москва, «Наука», 1966 (Западный Берлин, 1961).
36. **Дьяконов И.М.** Хетты, фригийцы, армяне. Переднеазиатский сборник, М.-Л., 1961.
37. **Мяпп Н.Я.** Бог Сабадзиос у армян, Академия наук, 1911.
38. **Ревазян А.** Макарац, т.1, Ереван, изд. «Тигран Мец», 2014.
39. **Сапин М.Р., Билич Г.Л.** Анатомия человека (учебник в 3-х томах), т. 2, Москва, изд. «ГЭОТАР-медиа», 2008.
40. **Степанов Ал. М.** Большой эзотерический справочник, Москва, 2009.
41. (<http://www.ezoezo.ru/index.php?view=&q=չակրի>)
42. **Lalanne Ludovic**, «Curiosités des traditions des mœurs et des légendes», Paris, 1847, Paulin, «Любопытство традиций, обычаев и легенд».

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց հարսանեկան ծեսում պսակի օրվան նախորդել է հինադրեքի արարողությունը: Խորհրդավոր այդ ծեսն ուղեկցվել է հատուկ նվիրական երգերով ու պարերգերով՝ զուռնա-դիդի նվագակցությամբ: Հինայել են հարսի մագերը, ձեռքերը «բոի մեջ», ինչպես նաև թագվորի ու քավորի ճկույթները: Զարդաձևերով հինայելու հնագույն սովորույթը՝ «մեհենդի» արվեստը, տարածված է եղել Հին Արևելքում (Հնդկաստան, Պարսկաստան, Արաբիա): Ազգագրության մեջ կան ենթադրություններ, որ հինա դնելու սովորույթը հայերը փոխառել են հին պարսիկներից և արաբներից: Խորամուխ լինելով հինադրեքի ծիսական առանձնահատկությունների մեջ՝ մեր հոդվածի շրջանակներում եկանք այն եզրահանգման, որ հայոց ծիսակարգում հինայման սովորույթի ինքնատիպ դրսևորումներ կիրառվել են դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում:

Բանալի բաներ - հայոց հարսանեկան ծես, հինադրեքի արարողություն, դիցաբանական պատկերացումներ, պատմական շրջափուլեր, կրոնական հավատալիքներ, հնագույն քաղաքակրթություններ, բնապաշտական և կենդանապաշտական խորհրդանիշներ, համեմատական վերլուծություն, ձեռքի և մատների սիմվոլիկա:

ОТРАЖЕНИЕ ДРЕВНЕЙШИХ СИМВОЛОВ
В АРМЯНСКОМ СВАДЕБНОМ ОБРЯДЕ

МАРИАННА ТИГРАНЯН

В армянском свадебном обряде дню венчания предшествовал обряд восхваления «хны», который сопровождался специальными хвалебными песнями, плясками под звуки зурны и дholа. Хной невесте красили волосы, ладони, а жениху и крестному – мизинцы. Искусство красочно разрисовывать хной кисти рук, ступни и голени невесты, известное под названием «mehendi», издревле было распространено в странах Древнего Востока – Индии, Персии, Аравии. Это обстоятельство позволило нашим этнографам предположить, что обряд «нанесения хны» армяне переняли у персов и арабов. Однако, детально изучив данную проблему, мы пришли к заключению, что предсвадебный обряд раскрашивания хной ладоней и мизинцев еще в дохристианскую эпоху имел место в быту и в традициях древних армян.

Ключевые слова – армянская свадьба, обряд «нанесения хны», мифологические представления, исторические этапы, религиозные верования,

древнейшие цивилизации, пантеистические и тотемистические символы, сравнительный анализ, символика рук и пальцев.

THE DISPLAY OF ANCIENT SYMBOLS IN ARMENIAN WEDDING CEREMONIES

MARIANNA TIGRANIAN

According to ancient Armenian wedding traditions, the evening preceding the marriage ceremony ‘bridal henna night’, celebrations with ceremonial songs, dance-songs accompanied by dhole and zurna took place. Henna was applied to the hair and hand palms of the bride as well as to the baby finger of both the groom and the godfather. The tradition of fancy pattern hennaing, the “mehndi” art was common in the countries of Old East (India, Iran and Arabia). Ethnographic studies suggest that the custom of hennaing in Armenia has passed down from old Persians and Arabs. Through a detailed and thorough study of the characteristic features of ceremonial hennaing in Armenia Tigranian has concluded that certain singular hennaing displays have been applied even before the Christian era.

Key words – Armenian wedding ceremony, ‘bridal henna night’, mythological imagery, phases of history, religious beliefs, ancient civilizations, nature & animal worship symbols, comparative analysis, hand and finger symbols.

«Մեհենդի»-ի արվեստը

/Искусство «Мехенди»/

Մովսեսի «Պղնձյա օձը»

/«Медный змий» Моисея/

1.

2.

3.

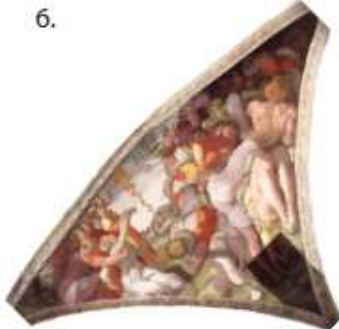
4.

5.

6.

«Կադուցեյ» գավազանը /Жезл «Кадуцей»/

1.

2.

3.

4.

5.

6.

Պատկերազարդում VI.4

Օձի տոտեմը հայկական զարդարվեստում

Սանահնի վանք, 10 դ.

Առինջի բերդամրոցի մուտքի բարավոր, 15 դ.

Եղեգիսի Սբ. Կարապետ, 13 դ.

Ախթալայի վանք, 13 դ.

Խաչքար, Փոր 15 դ.

Սբ. Գրիգոր, Անի 1215 թ.

Փրկյստի եկեղեցի

Իշխանի եկեղեցի, 7 դ.

Թադեի վանք, 12 դ.

Պատկերագարում VI.5

Օձի տոտեմը հայկական զարդարվեստում

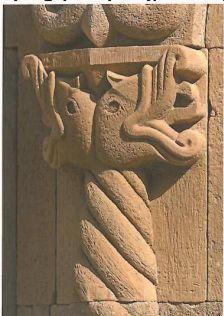
Սբ. Էջմիածնի մայր տաճար

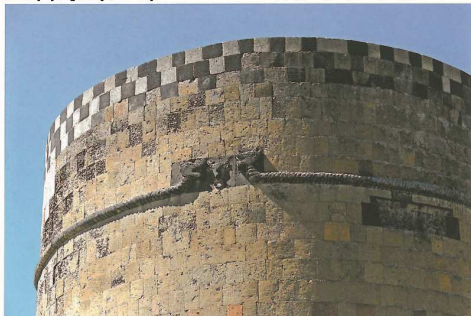
Թաղէի վանք, 12 դ.

Անի, քաղաքապարիսպ

Ստեփանոս Նախավկա 17 դ.

Անի, քաղաքապարիսպ

Տաթևի վանք, 9 դ.

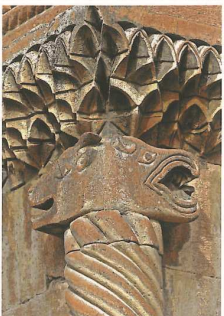
Տաթևի վանք, 9 դ.

Մշո Սբ. Կարապետ եկեղեցի

Տաթևի վանք, 9 դ.

Սբ. Էջմիածնի մայր տաճար

1.

Աստվածային Աջը (Десница Божья)

2.

3.

4.

5.

«Sabazis»-ի /Սաբազի/ ձեռքը /Рука «Сабазиса»/

Շումերի Աստվածները Боги шумеров

1.

2.

3.

